

стан здоров'я і матеріальне становище болгарських підданих, які перебували в Україні [11, 64]. Завдяки активній роботі посла, лише у жовтні 1918 р. український пароплав «Свфрат» двічі доставляв до Болгарії по 200–300 військовополонених болгар і на ньому до України повернулося стільки ж українців [18, 181].

Як відомо, 15 липня 1918 р. у Відні відбулася церемонія обміну ратифікаційними грамотами між представниками Болгарії й України. Українську сторону представляв посол в Австро-Угорщині В. Липинський, болгарську – заступник посла у Відні М. Джебаров [2, 96]. Обмін грамотами значно пришвидшив процес формування українського представництва до Болгарії. Вже 28 липня українські дипломати прибули до Софії [19, 3зв.]. За відсутності болгарського монарха у столиці, зустріч з українськими представниками була перенесена. Лише 7 вересня українське посольство вручило Фердинанду I акредитаційні грамоти. Аудієнція відбулася в урочистій атмосфері, за присутності царевича Бориса, прем'єр-міністра та провідних місцевих політиків. Наприкінці офіційного прийому болгарський монарх промовив: «Передайте Його Світлості Ясновельможному пану Гетьману і всьому українському народові від мене й від усього болгарського народу найсердечніші поздоровлення» [2, 98].

Крім дипломатичних посольств, уряд Гетьманату планував відкриття у Болгарії консульських установ. Так, генеральне консульство мало бути відкрито в Софії, віце-консульство у Варні та консульство в Бургасі [13, 234]. Відповідно до закону від 4 липня («Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном»), установи мали сприяти розвитку торговельних відносин між країнами, мали надавати матеріальну та юридичну допомогу громадянам України, сприяти заснуванню освітніх і культурних закладів [16, 118]. Додатково консульські представництва мали займатися справами повернення українських військовополонених та цивільних осіб в Україну [13, 234]. Щоправда українські консульства в Болгарії розпочати повноцінну роботу так і не змогли.

На жаль, антигетьманське повстання, очолюване Українським національним союзом, не дало можливості розвинути справжнє міждержавне співробітництво між Україною та Болгарією. Дипломатичні та торговельні відносини, які тільки-но почали налагоджуватися, перервалися. В Україні до влади прийшов уряд Директорії, який виявився нездатним розвинути попередні домовленості з балканською країною та направити їх у конструктивне русло. Зрештою, і Друга УНР набула тимчасового характеру і скоро зійшла з історичної карти, поступившись місцем більшовицькому уряду. Болгарія ж 29 вересня 1918 р. змушена була підписати перемир'я з країнами Антанти, яке означало фактичну поразку країни у Першій Світовій війні.

Попри це, слід відзначити, що саме за час Гетьманату П. Скоропадського були встановлені надзвичайно важливі дипломатичні відносини між країнами. Вони відкривали і перед Україною, і перед Болгарією широкий діапазон співробітництва у причорноморському регіоні. Більше того для молодого Української Держави вони сприяли в напрямі утвердження та зростання її міжнародного авторитету.

1. Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)* – К., 2007.
2. Дорошенко Д. *Історія України, 1917–1923 рр.: в 2 т. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 р.* – К., 2002.
3. Скоропадський П. *Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 рр.* – К.; Філадельфія, 1995.
4. Гай-Нижник П. Шиманов І. (посол Болгарії в Українській

Державі). *Щоденник (травень–червень 1918 р.)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hai-nuzhnyk.in.ua/doc2>.

5. *Український період життя Івана Шиманова* (з «Щоденника») // *Дриновський збірник*. – Т. 1. – Х.; Софія, 2007.
6. Трембіцький В. *Україна й Болгарія в 1918–1921 рр.* // *Новий літопис*. – 1965. – Ч. 15.
7. Трембіцький В. *Український дипломатичний корпус 1917–1924 (до 70-х роковин державності 1919–1989)* // *Альманах Українського Народного Союзу*. – 1989. – Вип. 79.
8. Королишин М. *Україна і Болгарія 1918 р. й тепер* // *У 60-річчя відновлення гетьманської Української Держави 29 квітня р. Б. 1918*. – Торонто, 1978.
9. Нагаєвський І. *Історія Української держави ХХ ст.* – К., 1994.
10. Павленко В. *Діяльність болгарської дипломатичної місії в Україні (1918–1919)* // *Проблеми слов'янознавства*. – 1993. – Вип. 45.
11. Павленко В. *Іван Шиманов – повноважний посол Болгарії в Україні* // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*: Зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 19.
12. Проданюк Ф. *Дипломатія держави гетьмана Павла Скоропадського* // *Політика і час*. – 1992. – № 5.
13. Петренко І.С. *Дипломатична і військово-політична діяльність урядів Української Держави в чорноморському регіоні* // *Національна та історична пам'ять*: Зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 7.
14. Петренко І.С. *Дипломатичні відносини Української Держави П. Скоропадського з Болгарією та Османською імперією (квітень–грудень 1918 р.)* // *Гілея*. – 2012. – № 4.
15. Терещенко Ю.І. *До 85-річчя Української Держави – Гетьманату Павла Скоропадського* // *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. – 2003. – Вип. 7–8.
16. Веденєєв Д.В., Будков Д.В. *Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 рр.* – К., 2006.
17. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ)*. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 22.
18. Власенко В. *Перша хвиля міжвоєнної української еміграції до Болгарії* // *Альманах болгарська україністика*. – 2013. – Вип. 3.
19. ЦДАВОУ. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 117.

Popenko Y.V. The establishment of the Ukrainian-Bulgarian intergovernmental relations during the days of the P. Skoropadsky Get'manat (April-December in 1918). In the article the process of the intergovernmental relations establishment between the Ukrainian State and Bulgaria during the April-December of the 1918th is analysed. Signing and ratification of the Brest-Litovska agreement have given the shove for realization the hetman P. Skoropadsky plans in the prichernomorsky region where Bulgaria had to become one of the most important partner.
Key words: Ukrainian State, Get'manat, Bulgaria, prichernomorskiy region

О. М. Ситник

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ ХАРАКТЕР СЕЛЯНСЬКОГО АНАРХІЗМУ В УКРАЇНІ 1917–1921 рр.

У статті розглядається ідейно-політичний характер і специфіка селянського анархізму в Україні періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Значна увага приділена аналізу ідеології анархізму.

Ключові слова: український анархізм, ідеологія, ідеї комуністів, революція, селянське самоуправління

У наш час все виразнішою стає ідеалізація постаті Н. Махна й анархістського руху, котрий він очолював. Тому перед вченими-істориками постає завдання – якомога об'єктивніше з'ясувати характер і сутність українського анархізму періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Незважаючи на те, що анархізм,

переважною мірою, формувався в Росії, все ж саме в Україні це явище знайшло втілення в консолідованій ідеології та політичній практиці. Метою цієї статті є висвітлення ідейно-політичного характеру та специфіки селянського анархізму в Україні 1917–1921 рр.

На думку П. Струве, своєрідний «український анархізм» відзначився досить значним виявом національної свідомості та своєрідною селянською специфікою [1, 226–232]. Найбільш одіозний лідер українського анархізму – Н. Махно – характеризувався як представник широких селянських мас, тієї третьої сили, яка в розбурханому морі революції та громадянської війни шукала власний шлях [2, 95,95].

На території України тривалий час були поширені переважно російські ідеологічні течії анархізму: анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, анархо-індивідуалізм. Жодна з них не мала українського характеру, залишаючись явищем, імпортованим із Росії [3, 42]. Лише на межі XIX–XX ст. почалося організаційне оформлення анархізму в Україні. Зокрема виникли організації, котрі поширювали ідеї анархізму, серед них – «Союз бідних хліборобів» – один із ідейних попередників махновського руху, адже ряд ідей «Союзу» ліг в основу його ідеології.

У період першої російської революції 1905–1907 рр., спостерігалася досить значна активізація анархістів в Україні. Однак, внаслідок культивування анархізму, переважно в зросійщених містах, його ідеологічний характер залишався проросійським. Відтак, він, по суті, був позбавлений належного зв'язку з українськими суспільно-політичними традиціями.

Захист сільської общини від столипінського реформування та відстоювання деяких інших архаїчних суспільно-політичних принципів українського селянства пов'язувався із закликами про необхідність негайного переходу до безвладного суспільства, через здійснення соціальної революції. При цьому окремі ідеологи українського анархізму спиралися на ототожненні себе з «правнуками запорожців» й борцями за справедливість [4, 10]. О. Атоян зауважила, що в далекому горизонті історичної пам'яті ідея безвладної організації селянського самоуправління та вільних рад здавалася продовженням справи запорізьких козаків, визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та селянських війн С. Разіна й О. Пугачова. Українська ідея набувала навіть не космополітичного, а відверто інтернаціонального характеру. Федерація комун й общин, вільних хліборобів уявлялася гігантською сільською соціальною утопією селянської війни та селянської революції [5, 63,64].

Для багатьох молодих революціонерів-екстремістів, серед яких був і Н. Махно, анархістська бурхлива енергія, безкомпромісність, готовність до жертвості, а зовсім не ідеологічні викладки кабінетних «анархо»-теоретиків були визначальними у симпатіях до анархізму. Бурхливій енергії юнацтва були близькими заперечення та руйнування старого, боротьба проти авторитетів і законів. Н. Махно найбільш повно уособлював саме цей бік бунтарського анархістського руху, що розповсюдився в Україні [6, 7]. Для нього був притаманний антимиський дух вольниці і, разом із тим, відчувався голос профспілкового агітатора. Він – результат мутації народної свідомості й самосвідомості. У ньому злилися й інтелігентські розмови, і псевдомудрість брошур, і потаємна народна легенда про інше життя. Очолити партизанську війну селян, Н. Махно сприяв творенню ідеї селянської республіки або вільного краю. Волін й інші провідні махновці стверджували, що навколо Гуляйполя утворилася чи не єдина звільнена територія поневоленого людства. У більшості селяни в

це не вірили, але важливим був архетип, що інше життя в принципі можливе [5, 85,86,88].

Ідея свободи, задекларована ідеологами та агітаторами анархізму в Україні (серед них особливо виділялася М. Никифорова) знаходила широку підтримку й розуміння серед різних верств населення [7, 134,135]. Також значну підтримку махновський рух знайшов і серед представників різних національностей (за свідченням начальника штабу повстанської армії В. Білаша, влітку 1920 р. армія Махна на 45 % складалася з колишніх червоноармійців. У ній також воював батальйон, що був сформований із латвійців і китайців) [8, 24]. Організація «безвладної махновської республіки» мала відбуватися не за вказівкою вождів згори, а як творчість широких мас. Головні принципи створення «вільної самоврядної держави» були сформульовані у «Проекті Декларації Революційно-повстанської армії України», котрий був підготовлений Н. Махном, В. Воліним, П. Аршиновим, затверджений махновською Радою та прийнятий на з'їзді трудящих Півдня України та повстанців, що відбувся в Олександрівську наприкінці жовтня 1919 р. У «Декларації» вказувалося, що в Україні відбувається третя – анархістська революція, що має знищити державу та приватну власність, – революція, авангардом якої є махновці. Крім білогвардійців, у числі ворогів революції називалися й більшовики. «Декларацією» проголошувалася свобода слова, друку, совісті, зборів й організації.

Н. Махном було висунуто ідею «вільного Радянського ладу», причому махновські «вільні Ради» виступали не як політичні, а як суспільно-економічні формування, що мало бути справою широких мас, без примусу й свавільного втручання політиків і властей [9, 152,153]. На думку В. Чопа, слід розрізняти реально існуючі органи самоврядування махновського району, котрі самоназивалися «вільними Радами» та ідеальні «вільні Ради» махновської ідеології. Останні були взірцем майбутнього самоврядування, до рівня котрого мали еволюціонувати всі наявні Ради, що на знак згоди з проектом вже почали називати себе «вільними». Одна з головних вимог до «вільної Ради» полягала в неможливості входу до їх складу представників політичних партій. Наявні ж ради, хоч, як правило, й вивішували над своїми приміщеннями чорні прапори, обмежували свої ідеологічні вимоги гаслом «Ради без комуністів» [10, 41]. Згідно твердження В. Савченка, будівництво махновського самоврядування розбилося об мур ворожості, насильства, нерозуміння. Махновське «ідеальне суспільство» будувалося селянами, розлюченими війнами, здирством, насильством, а жорстокий час диктував презирство до ідеалізму. Розвиток моралі та цивілізації ще не досяг «ідеальної людини», яка й мала б жити в «суспільстві анархії». Анархістське суспільство створювалося в епіцентрі пекла громадянської війни, де військове питання домінувало над усіма іншими сторонами життя «махновської держави» [9, 152,153]. Розвал суспільних структур привів до того, що набиті зброєю села жили самоврядними острівцями, породжуючи і примітивний порядок, і примітивний хаос. З цієї сільської анархії виростили й ідейно-анархістські армії, переважно на безлісому півдні України, виростили і різні «батьки», які йшли або до червоних, або до Петлюри, а найчастіше гуляли самі, грабуючи передусім своїх же селян. Ця обтяжлива для села бандитська стихія була усамостійненням і відчуженням безконтрольних сил, що спочатку просто охороняли існування закинутого й забутого в глибинці сільського життєвого вогнища [11, 568,569].

Космополітизм, запозичений Н. Махном з анархістського вчення, і «революційне» мислення, за яким

люди діляться за класовою, а не за національною ознакою, – все це не дало йому змоги досягнути ідеї національного визволення. Його бунтарські якості працювали тільки на ідею соціальної революції за анархістським зразком. Будь-яка державна влада як російська, так і українська, на думку отамана, шкодила трудовому люду. Загалом, на думку А. Луценка, діяльність Махна для українських визвольних змагань була шкідливою. В силу своєї ідеологічної залежності від ефемерної теорії (котра на практиці набула спотворених форм) у вирішальний момент він став на боці одного з найлютіших ворогів українства – більшовиків [12, 115, 116].

Досить виразно розкривають ідеологічні підвалини українського анархізму періоду національно-визвольних змагань документи, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Так, начальник штабу повстанської армії Н. Махна, В. Білаш (Громов) у праці – «Шлях до всесвітнього радянського устрою» – обґрунтовував думку, що єдиним шляхом до всесвітнього радянського ладу є революційна війна. Важливим, серед іншого, також є дух революційних військ. Саме особлива апеляція до розвитку духу серед повсталіх революційних мас є наскрізним аспектом цього твору [13, 547–549]. У своєму оперативному наказі по армії, В. Білаш ставив наступні завдання: руйнувати тил Червоної Армії та її інститут насилля й свавілля, ні в якому разі не допускати в загоны осіб, схильних до бандитизму, щоб не підірвати авторитет Н. Махна тощо [13, 544]. На думку М. Ковалевського, програма махновського руху була складена російськими анархістами. Вона являла собою невиразну суміш анархо-синдикалістських ідей і прийнятих для розвинутого революцією селянства гасел (про народну волю, Ради без комуністів, розподіл землі місцевими органами влади тощо) скерованих проти комун, конфіскації хліба й терору ЧК [3, 43]. А. Капелер зауважив, що радикальна аграрна політика більшовиків у 1918 і 1919 рр., їхнє безцеремонне втручання у традиційний світ села та їхні насильницькі методи вилучення зерна змусили багатьох селянських отаманів позбутися ілюзій щодо більшовицьких декларацій і програм. Все, що їм залишалося, – зміцнювати традиційні захисні позиції проти зовнішнього оточення, проти всіх інтелігентів, проти міста. Впродовж цих років серед українських селян знову ожили давні козацькі та гайдамацькі ідеали. У деяких селянських вождів, зокрема і в русифікованого Н. Махна, цей козацький егалітаризм поєднувався з анархічними ідеями [14, 156]. Відтак, махновська ідеологія змушена була визнати існування окремої української нації й користуватися термінами «Україна» та «українці», а від 1919 р., махновці самоідентифікували себе як українці. Це відбилося у назві їх військової організації (Революційна повстанська армія України), що відверто називала себе українською. В ідеології руху існувала специфічна ідея української самостійності.

На думку С. Волка, ідеологія махновського руху являла собою тип повітового патріотизму, що породжувало ситуацію, коли махновці замикались у своєму районі від зовнішнього світу. Одночасно ідеологія махновців у певних питаннях збігалася з ідеями комуністів [15, 21]. Ю. Кульчицький вважає, що погляди Н. Махна поступово трансформувалися з банального бандитизму до самостійницько-українських ідей. Уже згодом у махновському таборі визначилися дві орієнтації – націоналістична або українська та незалежна, яку не цікавило національне питання [16, 47]. Суттєвим аспектом ідеології анархістського руху в Україні було протиставлення села місту. Останнє трактувалося як головний чинник експлуатації селянської праці.

У цілому слід підсумувати, що ідейно-політичний характер і специфіка селянського анархістського руху в Україні періоду 1917–1921 рр. випливали з ідеології анархізму й ідеології махновського руху в Україні зокрема. Політична програма анархізму остаточно була оформлена в Декларації Революційної повстанської армії України (жовтень 1919 р.), де викладалася своєрідна програма перебудови українського суспільства. Вона передбачала втілення досить суперечливих ідеологічних концепцій анархізму, й махновщини зокрема, та являла собою альтернативу державницькій течії національного відродження. Своєрідність ідеології анархо-махновщини полягала в тому, що суспільно-політична модель, за всієї недосконалої, була єдиною, з-поміж анархістських систем, що заволоділа масами, вирвавшись зі звичної площини теоретизування. Концепція суспільно-політичного розвитку Н. Махна та інших ідеологів анархізму припускала існування потужних авторитарних інститутів, що відобразилося в політичній організації руху, котра надала махновському суспільству рис воєнізованої аграрної республіки. Сам же «батька» був не стільки анархістом, скільки отаманом диктаторського типу. Його метою була насамперед особиста влада на підконтрольній території. При цьому впродовж усього існування анархо-махновський рух знаходився під значним впливом російських ідеологів анархізму. Останні використовували сприятливий український ґрунт для реалізації власних планів і амбіцій. Відтак, ідеологія анархізму ставала джерелом деструкції та хаосу. Так, український народ вкотре став жертвою експансії та свого роду соціально-політичного експерименту. Особливою мірою значним революційним підйомом селянських народних мас скористалися більшовики. Вони спочатку використали армію Н. Махна у власних військово-тактичних цілях, а відтак, жорстоко розправилися з її залишками.

Слід наголосити, що своєрідний концепт махновської анархістської ідеології був чужим українському державотворенню й національній ідеології. Він не мав під собою значної, власне української традиції. Теза ж про те, що Н. Махно є «героєм України», оскільки «дав волю українським селянам», є, на наш погляд, безпідставною, оскільки ця «воля» ніде й ніяким чином не була підтверджена юридично, чи документально. Натомість схильність до союзу не з армією УНР, а з окупантами України – більшовиками – ставить під сумнів будь який патріотизм Махна.

1. Струве П. *Ідеологія махновщини* // *Русская мысль* (Софія). – 1921. – № 1–2.
2. Верстюк В. Ф. *Перший союз Н. Махна з Радянською владою* // *Минуле України: відновлені сторінки* / За ред. І. Хворостяного та ін. – К., 1991.
3. Ковалевський М. *Анархісти* // *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* [перевидання в Україні]. – Л., 1993. – Т. 1.
4. Волковинський В. М. *Нестор Махно: легенди та реальність*. – К., 1994.
5. Атоян О. Н. *Воля к праву. Исследования махновщины и народного правосознания*. – Луганск, 2003.
6. Савченко В. А. *Махно*. – Х., 2005.
7. Махно Н. *Воспоминания*. – Кн. 1 : *Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год)*. – К., 1991.
8. Верстюк В. Ф. *Махновщина: штрихи к истории движения* // *Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы*. – К., 1991.
9. Савченко В. А. *Політичний проект махновського руху жовтня-грудня 1919 р.* // *Матеріали І Міжн. наук. конф.* – О., 2005.
10. Чоп В. М. *Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917–*

- 1921 pp.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. – Вип. VIII. – Запоріжжя, 1999.
11. Попович М.В. *Червоне століття*. – К., 2007.
12. Луценко А. *Нестор Махно – раб ідеології* // *Смолодскі*. – 1996. – № 4.
13. ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 415, т. 1.
14. Канпелер А. *Мала історія України*. – К., 2007.
15. Волк С. *Нестор Махно в дні війни і мира* // Н. И. Махно. *Воспоминання*. – М., 1992.
16. Кульчицький Ю. *Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях*. – Львів, 2000.

Sytnyk I.I. *ideological and political character of peasant anarchism in Ukraine at the 1917th–1921th.* In the article the ideological and political character, the specific of the peasant anarchism in Ukraine during the period of the national liberation competitions at the 1917th–1921th are examined. In particular, considerable attention is given to the analysis of the anarchism ideology.

Key words: Ukrainian anarchism, ideology, ideas of communists, revolution, peasant self-government

О. С. Сидорович

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ХХ ст.

Стаття покликана актуалізувати проблему значення і ролі споживчої кооперації в суспільному житті України ХХ ст. Здійснена спроба проаналізувати зміни ролі споживчої кооперації у суспільному житті, під впливом економічної політики влади протягом ХХ ст.

Ключові слова: споживча кооперація, суспільне життя, Україна

ХХ ст. в історії України (як і всього світу) було найбільш складним і неоднозначним. Численні людські жертви і страждання, пов'язані як з військовими, так і громадянськими конфліктами, були характерною ознакою цього періоду. Не менше страждань приносили людям і економічні проблеми, що супроводжувалися зубожінням значних мас населення. Рятівним колом від економічних негараздів став досвід самоорганізації, чому посприяла кооперативна ідея, що поширилась на українських землях у другій половині ХІХ ст. З часом, саме споживча кооперація стала найбільш масовим рухом економічної самоорганізації населення. Проте, її значення і роль у суспільному житті країни змінювалися залежно від політичних міркувань та економічної політики влади. Різноманітні аспекти господарської діяльності споживчої кооперації в окремі періоди ХХ ст. висвітлювалися роботами В. Марочка, В. Половця, А. Фаренія, Т. Оніпка та ін. [1]. Однак у цих працях споживча кооперація досліджувалася переважно в контексті всього кооперативного руху першої половини ХХ ст. Натомість період трансформацій і зміни ролі цього інституту у суспільному житті повоєнного десятиліття, за винятком окремих статей, не знайшов відображення [2]. Саме тому, на нашу думку, слід звернути особливу увагу на роль споживчої кооперації у суспільному житті країни та її трансформацію за умов тоталітарної політичної системи ХХ ст.

На його початку споживча кооперація, поряд із кредитною та сільськогосподарською, стала дієвим механізмом самозахисту людей від економічних негараздів. Кожного року кількість споживчих товариств збільшувалася, що засвідчувало затребуваність цієї форми кооперативної взаємодопомоги у боротьбі із зростанням цін і диспропорціями на товарному ринку. Так, кількість споживчих товариств Наддніпрянщини в перші роки ХХ ст. зросла з кількох десятків – до 517 (станом на 1908 р.) [3, 182]. Відтоді, на відміну від другої половини ХІХ ст., коли цей вид був представлений переважно міським чиновництвом і інтели-

генцією, споживча кооперація набула виразно селянського, а відтак, і національно-українського характеру. Споживчі крамниці виникали передусім через економічні чинники, що мали місце на той час в українських землях. Серед останніх слід назвати перш за все, пожвавлення торгово-грошових відносин (і як наслідок зменшення натурального споживання) та зростання цін. Хоч кооперативи були поза політикою, революційні події 1905–1907 рр., на думку деяких дослідників, сприяли подальшому зростанню споживчих товариств, адже «розбурхана» суспільна енергія почасті вихлюпнулася і в русло кооперації. П. Височанський з цього приводу зазначав: «Селянство вперше вступило в революцію 1905 р. як суспільно організований клас. Тільки після цього воно змогло свідомо поставитись до кооперації як до чинника поліпшення свого добробуту. Тільки тепер воно могло зрозуміти, що кооперація – це не «панська затія», а, можливо, єдиний спосіб в ті часи до поліпшення свого добробуту» [4, 65].

У цьому контексті варто відмітити, що головну роль у розгортанні кооперативного руху відіграла інтелігенція, представники якої – земські лікарі, вчителі, чиновники – виступали ініціаторами та керівниками споживчих товариств. Так, І. Фаренія зазначає з цього приводу, що громадсько-кооперативна робота була чи не єдиним способом для сільського інтелігента виявити професійні амбіції [5, 35]. Перша світова війна, що для сучасників почалася зовсім несподівано, за кількістю жертв і масштабністю воєнних дій, перевершила всі попередні конфлікти та була тим явищем, яке й ознаменувало справжній початок ХХ ст. З початком війни, мешканці українських земель, відчули на собі всі труднощі, пов'язані з воєнним часом. Насамперед, відсутність у період жнив (нагадаємо, що війна почалася влітку) багатьох робочих рук, через мобілізацію чоловіків. По-друге, населення зіткнулося з дефіцитом, а то й відсутністю багатьох товарів масового споживання. За таких екстремальних умов, споживчі товариства були в кращому становищі за інші форми кооперативного руху, адже на той момент спостерігалася значна купівельна активність населення. Таким чином, продовольча скрута притягувала до споживчої кооперації все більшу його кількість. Загалом по Україні, згідно Б. Стопневича, число споживчих товариств лише за перші 3 роки війни зросло майже вдвічі [6, 96].

З початком Першої світової війни змінився також гендерний склад споживчих товариств і хоча повноцінних статистичних даних про кількість жінок у їхньому ми не маємо, можна припустити, що вона таки збільшилася. Річ у тім, що чоловіки, яких мобілізували до армії, продовжували перебувати у списках членів споживчих товариств, але їхні обов'язки повноцінно виконували жінки. Один з основних напрямів діяльності споживчих кооперативів після початку війни – боротьба з дорожнечою, адже з початком війни, крамарі та приватні торговці різко підняли ціни на більшість товарів широкого споживання, скориставшись панічними настроями населення. Однак там, де існували споживчі крамниці, через деякий час ціни знов почали знижуватись. Особливо це виявлялося в невеликих містах і селах, де споживче товариство відіграло помітну роль на місцевому ринку і де приватні крамарі не витримували цінової конкуренції зі споживчими кооперативами, які за природою своєї діяльності не займались спекулятивним «накручуванням» цін.

Таким чином, споживча кооперація виявилася унікальним засобом для стримування цін у період економічних негараздів. Характерно, що саме на цьому етапі держава (Російська імперія) вперше на українських зем-